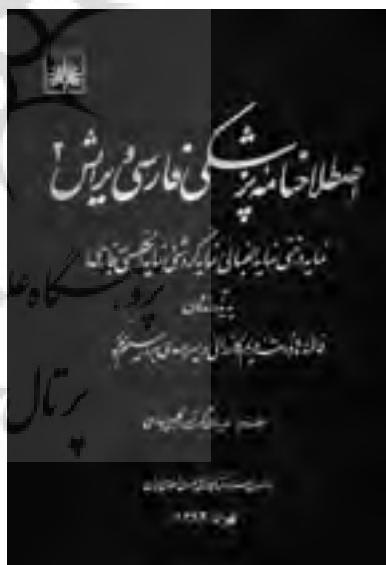

اصطلاحنامه پزشکی فارسی: گامی نو در استانداردسازی ابزارهای سازماندهی اطلاعات پزشکی فارسی

• محسن حاجی‌زین‌العابدینی

عضو هیأت علمی مرکز اطلاعات و مدارک علمی کشاورزی
دانشجوی دکتری کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه شهید چمران اهواز

نیاز به ابزاری برای کنترل و مستندسازی واژگان تخصصی پزشکی و علوم وابسته از مدت‌ها پیش احساس شده و در پاسخ به این نیاز، مجری محترم طرح اصطلاحنامه پزشکی فارسی تلاش‌های ارزشمندی را آغاز نموده است. اولین تلاش برای پاسخ‌گویی به این نیاز در قالب سرعنوان‌های موضوعی پزشکی فارسی در سال ۱۳۷۲ با عنوان سرعنوان‌های موضوعی پزشکی فارسی^۱ اتفاق افتاد. این منبع بعنوان اولین ابزار مستندسازی موضوعات پزشکی در کتابخانه‌های تخصصی پزشکی مورد استفاده قرار گرفت. تهیه‌کننده محترم این سرعنوان، به دلیل توجه و اعتقادی که به صحت منابع پایه‌ای سازماندهی اطلاعاتی پزشکی دارند، پس از نظرخواهی و بررسی‌های فراوان، دست به کار رفع مشکلات این منبع شدند. مدتی بعد یعنی در سال ۱۳۷۷ اصطلاحنامه پزشکی فارسی^۲ با ساختار و محتوایی متفاوت از سرعنوان‌های موضوعی پزشکی فارسی منتشر شد. اصطلاحنامه بعنوان منبعی با دو کارکرد اصطلاحنامه‌ای و سرعنوانی بعنوان تنها منبع معتبر سازماندهی موضوعی منابع پزشکی مورد استفاده قرار گرفت. در ویراست نخست اصطلاحنامه که هم بصورت چاپی و هم بصورت رایانه‌ای منتشر شد، تدابیری اندیشیده شده بود که بتواند برخی از مشکلات ذخیره و بازیابی اطلاعات بخصوص در محیط‌های رایانه‌ای و جدید را مرتفع سازد. از زمان انتشار ویراست نخست اصطلاحنامه تاکنون ۷ سال می‌گذرد و در این مدت تغییرات کمی و کیفی زیادی در متون پزشکی و شیوه‌های ذخیره و بازیابی اطلاعات رخ داده است که انتشار ویراست جدیدی از اصطلاحنامه را ضروری ساخته است.

• پدیدآورندگان: فاطمه رها دوست، مریم کازرانی، میرمه‌دی ابراهیم‌پور با همکاری اکرم رزم‌پور، آنسه حسینی‌زاده، رویا حلاوتی. اصطلاحنامه پزشکی فارسی ویرایش ۲: نمایه درختی، نمایه الفبایی، نمایه گردش‌ی و نمایه انگلیسی به فارسی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۴. جلد ۲، ۲۳۵۸ صفحه، رحلی، گالینگور.

در اصطلاحنامه باید اصل بر یکدستی باشد و از هرگونه چندگانگی جلوگیری شود. تنها در این صورت است که استفاده کنندگان نه چندان خبره می‌توانند به منبع اطمینان کنند و با آرامش خاطر اصطلاحی را انتخاب کنند

اصطلاحنامه‌سازان در این زمینه وجود ندارد و ایشان ناچارند بی‌اتکا به پشتوانه‌های پژوهشی در زمینه زبان علمی پزشکی، به واژگان این زبان بپردازند.

۳. به دلیل نبود انجمن‌های تخصصی و نهادهای پویا و فعال در سازماندهی واژگان علمی، اصطلاحنامه‌سازان نمی‌توانند از تجربه‌های متخصصان، آگاه و بهره‌مند شوند و چنانچه در تصمیم‌گیری‌ها با معضلاتی روبرو شوند، هیچ مرکز ارجاعی رسمی برای مشاوره در اختیار ندارند.

۴. دسترسی نداشتن به متخصصانی که علاوه بر دانش تخصصی، با زبان فارسی و انگلیسی و ترجیحاً فرانسه یا آلمانی عمیقاً آشنا باشند، یکی دیگر از مشکلات اصطلاحنامه‌سازان است.

۵. یکی دیگر از مشکلات، پویا نبودن نظام‌های ذخیره و بازیابی است که اثرات منفی زیادی بر کار اصطلاحنامه‌سازی دارد. به این معنا که چون پرسش‌ها و مصاحبه‌های مرجع در اکثریت قریب به اتفاق کتابخانه‌های علوم پزشکی تدوین و ضبط نمی‌شود، هیچ ابزاری برای بررسی واژگان تخصصی بکار رفته در جست‌وجوها وجود ندارد و اصطلاحنامه‌سازان نمی‌توانند به شکل روشمند از پشتوانه کاربران اصطلاحات پزشکی استفاده کنند.

خطمشی تهیه اصطلاحنامه

۱. ضمن تلاش برای حفظ یکدستی و درکنار هم قرار دادن اصطلاحات هم‌خانواده و مرتبط، در مواردی که مترادف‌های متفاوتی از یک واژه در دو یا چند تخصص متداول و مصطلح بوده، نظر تخصصی متخصص بر اصل یکدستی ترجیح داده شده است. مثلاً در بعضی جاها «ماهیچه» و در جاهای دیگر «عضله» آمده که این ناهماهنگی متأثر از نظر متخصصان بوده است.

۲. با آن که تلاش شده فارسی‌گرایی معقول (و نه افراطی) به جای ترجمه‌های عربی یا اشکال آوانگاری شده بکار گرفته شود، در مواردی که متخصصان رأی بر مصطلح بودن اصطلاح آوانگاری شده یا عربی آن داده‌اند، نظر آنان مبنای تصمیم‌گیری بوده و فارسی‌گرایی در اولویت قرار نگرفته است.

۳. در مواردی که اصطلاحات بکار رفته در پشتوانه انتشاراتی^۳ و واژه‌نامه‌های پزشکی غیردقیق و حتی غلط بودند، با استفاده از

کتاب حاضر حاصل پژوهشی توسعه‌ای است که با هدف برآوردن نیازهای اطلاعاتی و آموزشی سازماندهان و جست‌وجوگران علوم پزشکی و در پاسخ به درخواست‌های پی‌درپی کتابداران برای دسترسی به ویرایش نخست و ویرایش دوم، تهیه شده و انجام آن دو سال و نیم (از اواسط ۱۳۸۱ تا پایان ۱۳۸۳) کار و زمان برده است. مبنای آن پشتوانه‌های انتشاراتی موجود در ایران و تزاروس کتابخانه ملی پزشکی آمریکا (MeSH 2002) است و در مجموع ۱۵۲۹۴ اصطلاح پزشکی و علوم وابسته (بیش از دو برابر اصطلاحات ویرایش نخست) را می‌پوشاند (پیش‌گفتار).

پدیدآور این اثر یکی از اساتید برجسته و صاحب‌نام کتابداری و اطلاع‌رسانی کشور است که سابقه بسیار معتبری در تهیه ابزارهای سازماندهی اطلاعات دارد. شاید تلاش برای معرفی این اثر و پرداختن به جنبه‌های مختلف آن کاری بیهوده باشد، چرا که در مقدمه‌ای مبسوط به بهترین وجه ممکن اثر معرفی شده و خواننده را از مراجعه به هر منبع دیگری بی‌نیاز می‌سازد. بنابراین برای معرفی اثر از مقدمه آن که نه تنها اثر را معرفی می‌نماید، بلکه بسیاری از مسائل و چالش‌های تهیه اصطلاحنامه در کشور را نیز بر اسلوبی استادانه بیان می‌دارد استفاده می‌شود. مطالعه کامل و تأمل در مسائل ذکر شده در مقدمه این اثر نیز به تمامی دست‌اندرکاران این حوزه توصیه می‌شود.

مشکلات تهیه اصطلاحنامه پزشکی فارسی

در مقدمه اثر ابتدا به وضعیت نامطلوب زبان تخصصی پزشکی اشاره شده و در ادامه نتیجه گرفته شده است که در چنین وضعیتی تهیه اصطلاحنامه پزشکی با مشکلات بسیاری مواجه است. در اینجا به برخی از مسائل مهمی که اصطلاحنامه‌سازان بطور عام و تهیه‌کنندگان اصطلاحنامه پزشکی فارسی بطور خاص با آن مواجه بوده‌اند، اشاره مختصری می‌شود:

۱. به دلیل غیر دقیق بودن و چه بسا غلط بودن تعداد قابل ملاحظه‌ای از واژه‌های پزشکی فارسی در متون و منابع، تصمیم‌گیری درباره این که کدام اصطلاح برگزیده شود، مشکل است.

۲. چون در زبان علم پزشکی امروز، کاری اصولی و زیربنایی مشابه آنچه در زبان‌های علمی فیزیک و ریاضیات انجام شده، صورت نگرفته است، هیچ راهنمایی برای هدایت

نظر متخصصان این خطاها اصلاح شده است.

۴. با توجه به مطالعات صورت گرفته بر روی سرعنوان‌های موضوعی پزشکی (مش)^۴ کتابخانه ملی پزشکی آمریکا^۵، که نشانگر وضعیت مناسب روابط معنایی بکار گرفته در آن منبع است، در این اصطلاحنامه نیز تلاش شده است تا روابط معنایی درخت مش حفظ شود.

۵. با این که مش یکی از پرکاربردترین اصطلاحنامه‌های جهان است، اما در شاخه‌های علوم غیرپزشکی نارسایی‌هایی دارد. به همین دلیل در این ویرایش سعی شده با استفاده از پشتوانه‌های انتشاراتی در اختیار، نارسایی‌های موجود در شاخه علوم غیرپزشکی آن مرتفع گشته و عنوان «علوم دیگر» برای آن انتخاب گردد.

ساختار اصطلاحنامه

این اصطلاحنامه در دو جلد حاوی ۲۳۵۸ صفحه منتشر شده است. در ابتدا سیاهه‌ای از ویراستاران علمی اصطلاحنامه در شاخه‌های مختلف علوم پزشکی ارائه شده است که همگی از صاحب‌نظران علوم پزشکی در حوزه تخصصی خود می‌باشند. در ادامه فهرست مندرجات، پیشگفتار و مقدمه مجری طرح آمده است. سپس دو نمونه از شناسه‌های بکار رفته در بخش نمایه درختی و نمایه الفبایی ارائه شده که تمامی قسمت‌ها و علائم بکار رفته در شناسه‌های این منبع را بطور کامل تشریح می‌نماید. ارائه چنین الگویی در منابع مرجع از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است، زیرا برای افرادی که سابقه آشنایی با این منابع را ندارند یک راهنمای ساده و در عین حال کامل بشمار می‌آیند که جزئیات ذکر شده در منبع را تمام و کمال توضیح می‌دهند.

متن اصلی اصطلاحنامه از چهار نمایه تشکیل شده که به این ترتیب ارائه شده‌اند: نمایه درختی^۶، نمایه الفبایی^۷، نمایه گردشی^۸ و نمایه انگلیسی به فارسی^۹. در نمایه درختی، تمامی موضوع‌های علوم پزشکی در قالب ۱۴ مقوله تقسیم‌بندی شده‌اند که شامل تمامی اصطلاحات بکار رفته در اثر می‌شوند. یعنی هر اصطلاحی که در این اثر بکار رفته و در پزشکی و علوم وابسته کاربرد دارد، در یکی از این ۱۴ مقوله می‌گنجد. نمایه درختی بر اساس ساختار سلسله مراتبی تنظیم شده و روابط هر واژه با واژه‌های عام‌تر، خاص‌تر و مرتبط آن مشخص شده است. ۱۴ مقوله نمایه درختی عبارت‌اند از:

ارگانسیم‌ها، بهداشت و تندرستی، بیماری‌ها، ترکیبات شیمیایی و داروها، تشخیص، درمان‌شناسی، دندان‌پزشکی، روان‌پزشکی، علوم دیگر (غیر پزشکی)، علوم زیستی، فنون پزشکی، کالبدشناسی، گروه‌ها، وسایل و تجهیزات پزشکی. بخش بعدی، نمایه الفبایی است که پرکاربردترین بخش اصطلاحنامه نیز بشمار می‌آید. در این بخش تمامی واژه‌های

موجود در منبع بر اساس حروف الفبای فارسی تنظیم شده‌اند. اصطلاحات در این بخش به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند: اصطلاحات مُرَجَّح (یا انتخاب شده یا توصیفگر گزیده) و اصطلاحات غیر مُرَجَّح (یا انتخاب نشده). اصطلاح‌های انتخاب نشده، اصطلاح‌هایی هستند که فقط در جایگاه الفبایی خود ظاهر می‌شوند و خواننده را به اصطلاح انتخاب شده ارجاع می‌دهند. اصطلاح‌های انتخاب شده اصطلاح‌هایی هستند که از بین واژه‌های مترادف یک مفهوم انتخاب شده و مدخل اصلی به حساب می‌آیند و تمامی اصطلاح‌های مشابهی که انتخاب نشده‌اند به آن‌ها ارجاع داده می‌شوند تا یکدستی و هماهنگی در بازیابی اصطلاحات بوجود آید. اصطلاح‌های انتخاب شده به گونه‌ای هستند که تمامی وجوه یک اصطلاح را در اصطلاحنامه نمایان می‌کنند و این مطالب در زیر آن‌ها وارد شده است: اصطلاح انتخاب نشده، شماره درخت (موجود در نمایه درختی)، معادل انگلیسی اصطلاح، توصیفگر عام‌تر، توصیفگر خاص‌تر، توصیفگر مرتبط، اصطلاح عام‌تر در سرشاخه (رأس). در نمایه‌سازی تنها اصطلاحات مُرَجَّح (انتخاب شده) بعنوان کلیدواژه‌هایی برای توصیف مدرک برگزیده می‌شوند و از طریق ارجاع واژه‌های انتخاب نشده، مدارک واجد این واژه‌ها قابل بازیابی می‌شوند.

قسمت بعدی اثر، نمایه گردشی یا جایگشتی است. نحوه تنظیم این نمایه بدین شکل است که هر یک از واژه‌ها یک بار بعنوان مدخل در تنظیم الفبایی قرار می‌گیرند و از طریق آن‌ها می‌توان واژه‌های مورد نظر را پیدا کرد. این نمایه موارد استفاده فراوانی دارد. یکی از مهم‌ترین استفاده‌های این نمایه، زمانی است که با اصطلاحی عبارتی مواجه هستیم، اما عبارت دقیق آن را به خاطر نداریم. در این حالت کافی است که واژه‌ای از اصطلاح را که در ذهن داریم در جای الفبایی آن در این نمایه پیدا کنیم. در این صورت تمامی اصطلاحاتی که آن واژه به هر شکلی در آن بکار رفته را به ما نشان می‌دهد. با استفاده از این نمایه تا حدودی از بکارگیری اصطلاحات مغلوب^{۱۰} بی‌نیاز می‌شویم و به این صورت به زبان طبیعی کاربران نزدیک‌تر می‌شویم.

آخرین بخش اثر، به نمایه انگلیسی - فارسی اختصاص یافته است. در این نمایه برابره‌های انگلیسی واژه‌ها مدخل قرار گرفته و بر اساس حروف الفبا تنظیم شده‌اند. با استفاده از این نمایه در صورتی که اصطلاحی به زبان فارسی فراموش شده باشد، از طریق برابر انگلیسی آن موضوع قابل بازیابی است. یعنی با مراجعه به نمایه انگلیسی به فارسی معادل فارسی واژه را پیدا کرده و در نمایه الفبایی مدخل مورد نظر را بازیابی می‌کنیم. مزیت دیگر این نمایه این است که بعنوان یک فرهنگ لغت تخصصی برای اصطلاحات و واژه‌های تخصصی پزشکی و

علوم وابسته مورد استفاده قرار می‌گیرد.

پایگاه‌های اطلاعاتی کتابخانه خود اعمال کنند.

کاستی‌ها

در پاراگراف چهارم صفحه دوم مقدمه اثر این مطلب ذکر شده است: «ضمن تلاش برای حفظ یکدستی و در کنار هم قرار دادن اصطلاحات هم‌خانواده و مرتبط، در مواردی که مترادف‌های متفاوتی از یک واژه در دو یا چند تخصص متداول و مصطلح بوده، نظر تخصصی متخصص بر اصل یکدستی ترجیح داده شده است. مثلاً در بعضی جاها ماهیچه و در جاهای دیگر عضله آمده که این ناهماهنگی متأثر از نظر متخصصان بوده است.» این نکته چندان صحیح به نظر نمی‌رسد، زیرا در اصطلاحنامه باید اصل بر یکدستی باشد و از هرگونه چندگانگی جلوگیری شود. تنها در این صورت است که استفاده‌کنندگان نه چندان خبره می‌توانند به منبع اطمینان کنند و با آرامش خاطر اصطلاحی را انتخاب کنند. اگر استفاده‌کنندگان یک یا چند مورد دوگانگی ملاحظه کنند، دیگر نمی‌توانند با قطعیت به یک اصطلاح اطمینان کرده و از نتایج بدست آمده راضی باشند. از سوی دیگر تجربه نشان می‌دهد که بسیاری از متخصصان، تفاوت‌ها و ظرافت‌های زبانی و معنایی واژه‌ها را نمی‌دانند یا اهمیت چندان برای آن قائل نیستند. هم‌چنین استفاده‌کنندگان همگی افراد متخصص صاحب‌نظر نیستند که تفاوت‌ها یا سیاست‌های تهیه‌کنندگان اصطلاحنامه را براحتی تشخیص دهند؛ از این رو به دلیل عدم یکدستی دچار سردرگمی شده و بازیابی منابع برای آن‌ها دشوار می‌شود.

در زبان فارسی واژه‌های زیادی وجود دارد که با دو یا چند املا متفاوت نوشته شده و مورد استفاده قرار می‌گیرند. یکی از ترفندهای اصطلاحنامه‌ها برای تسهیل بازیابی اطلاعات ارائه ارجاعات لازم در خصوص املاهای متفاوت واژه‌ها است. مثلاً واژه روماتیسم قلبی در اصطلاحنامه وجود دارد، اما گونه دیگر نوشتاری این واژه بصورت «روماتیسم» است که هیچ ارجاع و اشاره‌ای به آن نشده است. در صورتی که ممکن است کاربری با این شکل نوشتاری واژه به دنبال اطلاعات مورد نظرش باشد.

معمولاً وقتی ویراست جدیدی از یک منبع مرجع مانند اصطلاحنامه تهیه می‌شود بخش‌هایی را به اصطلاحات حذف شده، اصطلاحاتی که جدیداً اضافه شده‌اند و اصطلاحات تغییر یافته اختصاص می‌دهند. اگر به سرعنوان‌های موضوعی پزشکی کتابخانه ملی پزشکی آمریکا مراجعه کنیم، مشاهده می‌کنیم که قبل از شروع متن اصلی بخشی را به این سیاه‌ها اختصاص داده است. این کار به برقراری ارتباط بهتر بین ویراست جدید و ویراست قدیم کمک کرده و کتابداران و اطلاع‌رسانانی که از این منبع برای سازماندهی اطلاعات خود استفاده کرده‌اند با سهولت بیشتری می‌توانند تغییرات لازم را در

سخن پایانی

ناشر اصطلاحنامه، کتابخانه ملی است و همان‌طور که می‌دانیم یکی از مهم‌ترین وظایف این کتابخانه تهیه و انتشار منابع و ابزارهای لازم کتابداری و اطلاع‌رسانی است. منابع تخصصی کتابداری و اطلاع‌رسانی بویژه ابزارهای سازماندهی اطلاعات چون اصطلاحنامه‌ها از نظر تهیه، چاپ و نشر در زمره دشوارترین منابع هستند. خوشبختانه کتابخانه ملی به‌رغم تمامی مشکلات موجود، این امر خطیر را پذیرفته و این اصطلاحنامه را با کیفیت نسبتاً خوبی منتشر کرده است. امید است مسؤولان محترم این کتابخانه برنامه‌ای منظم برای روزآمدسازی مرتب این منبع و سایر منابع مشابه که بسیار مورد نیاز هم هستند، تدارک ببینند. بخصوص در زمینه پزشکی و علوم وابسته که به دلیل نیازی که بشر برای سلامتی خود به این علوم دارد و مطالعات گسترده‌ای که در این زمینه صورت می‌گیرد، تولیدات علمی بسیار بالا بوده و اطلاعات بسرعت کهنه می‌شوند. به همین دلیل لازم است اصطلاحنامه پزشکی با سرعت بیشتری مورد بازنگری و روزآمدسازی قرار گیرد.

علاوه بر این چنانکه دست‌اندرکاران تهیه اصطلاحنامه اطلاع داده بودند، قرار بر این بود که همانند ویرایش اول آن، نسخه الکترونیکی اصطلاحنامه هم در قالب لوح فشرده و هم در یک سایت وبی منتشر شود. اما با تماسی که با مسؤول امور رایانه‌ای تهیه اصطلاحنامه گرفته شد، متأسفانه هنوز چنین نسخه‌ای آماده نشده و هیچ برنامه مشخصی هم برای تهیه و انتشار آن وجود ندارد. با توجه به سهولت استفاده از برنامه‌های رایانه‌ای و نیاز روزافزون استفاده‌کنندگان به این نسخه‌ها امید است که هرچه زودتر نسخه الکترونیکی اصطلاحنامه تهیه و در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد.

پانویس‌ها:

۱. فاطمه رها دوست و دیگران. سرعنوان‌های موضوعی پزشکی فارسی، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۷۲.
۲. فاطمه رها دوست و دیگران. اصطلاحنامه پزشکی فارسی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷.

3. Literary warrant.
4. Medical Subject Headings (MeSH).
5. National Library of Medicine (NLM).
6. Tree index.
7. Alphabetic index.
8. Permuted index.
9. English – Persian index.
10. Inverted terms.